

Б. А. ШРАМКО

Підсумки досліджень Більського городища

Найбільше у Східній Європі Більське городище, розташоване в басейні р. Ворскли, давно привертало увагу вчених. Окремі відомості про цей комплекс пам'яток з'являються ще в писемних джерелах XVII ст.¹ Проте довгий час автори обмежувалися лише описом випадкових знахідок і зовнішнього вигляду земляних споруд². У 1895 р. О. О. Бобринський звернув увагу, що на городищі трапляється кераміка скіфської епохи³. Першим здійснив тут археологічні розкопки В. О. Городцов⁴. За один літній сезон 1906 р. йому вдалося розкопати ряд ділянок у західній частині поселення і простежити 22 кургани, окремі зольники, оборонні споруди. На основі археологічних матеріалів В. О. Городцов зробив висновок, що давні мешканці з'явилися тут не пізніше VI ст. до н. е. Після досліджень В. О. Городцова незначні розвідки провели О. А. Спіцин, О. А. Потапов, Б. М. Граков, І. І. Ляпушкін та ін.⁵ В монографії Г. Т. Ковпаненко про племена скіфського часу на Ворсклі значне місце відводилося і Більському городищу⁶. М. І. Артамонов висловив здогадку, що дане поселення є залишками згаданого Геродотом міста Гелона⁷. Але щоб підтвердити або спростувати це положення, необхідні були широкі дослідження.

У 1954 р. Скіфо-слов'янська археологічна експедиція Харківського університету провела розвідку на Більському городищі. У 1958 р. почалося його систематичне вивчення. З невеликою перервою воно продовжується і досі. В розкопках 1958—1960 рр. брав участь загін Московського університету (керівник Б. М. Граков), а в 1968 р. — Донецького університету (керівник А. О. Моруженко). За роки розкопок розкрито площу городища близько 31 тис. м², досліджено 31 курган. Вперше проводились розкопки курганів Перещепинського та Більського могильників (останній знаходиться на самому городищі)⁸.

В результаті планомірних багаторічних розкопок вдалося уточнити час існування городища — початок VII—початок III ст. до н. е. (рис. 1). Визначено послідовність виникнення різних ділянок городища, їх призначення і культурно-етнографічні особливості Західного і Східного укріплень. Поселення площею понад 4 тис. га дає можливість простежити виникнення міста на основі розвитку центру союзу двох племен. Вигідне розміщення на перехресті важливих сухопутних і водних торгових шляхів сприяло його розквіту. Підтвердженням торгових зв'язків жителів Більського городища є численні знахідки античної кераміки — розписний посуд і амфорна тара. Тут представлені різні центри Іонії, Аттики, Самоса, Хіоса, Фазоса, Родоса, Лесбоса, Коса, Клазомен та ін.⁹ Зосередження численного населення і жвава торгівля сприяли розвитку різних галузей господарства і особливо, ремесла.

Велике значення має відкриття на Більському городищі святилища, в якому вперше у великій кількості знайдено глиняні скульптури¹⁰. Численність і різноманітність скульптур, серед яких є антропоморфні, зооморфні, орнітоморфні, дозволяють виділити їх в окрему групу археологічних джерел скіфської епохи, про яку до останнього часу ми знали дуже мало. До цієї ж групи відносяться і глиняні зображення знарядь, побутових і культових предметів, відтворюючих форму бага-

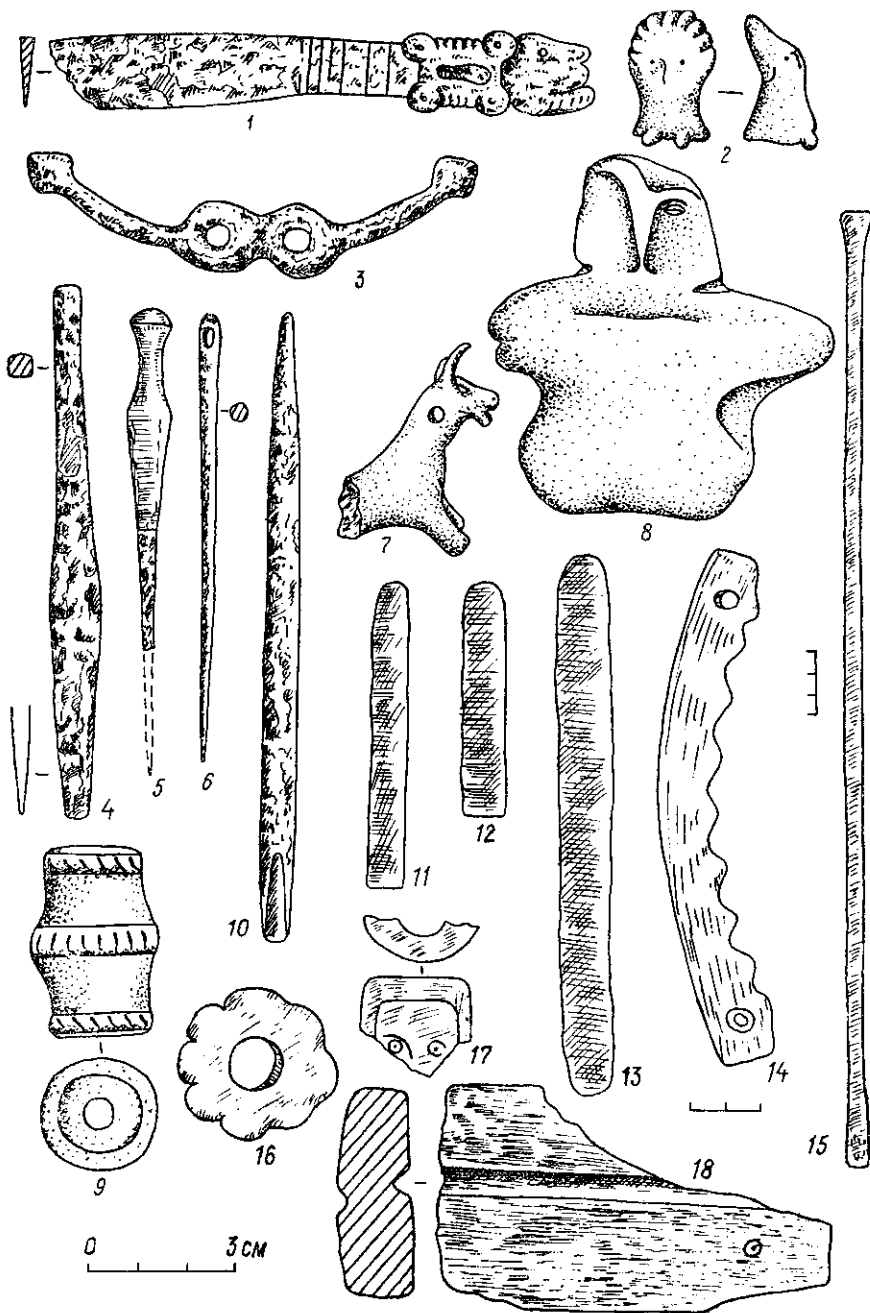

Рис. 1. Матеріали з Більського городища:

1 — ніж, прикрашений зображенням голови хижака; 2 — скульптурне погруддя жінки; 3 — псалій від кінської вузди; 4 — стамеска; 5 — біметалічна шпилька; 6 — голка; 7 — скульптурна підвіска, яка зображує бика; 8 — культове зображення одноокого бога; 9 — орнаментоване пряслице; 10 — жолобчате долото; 11—13 — товарні зливки бронзи (гривни); 14 — кістяна деталь від недовуздка оленя; 15 — мірна лінійка (скіфський лікоть); 16, 17 — буси; 18 — заготівка для виготовлення оселків.

Матеріали: 1, 3, 4, 6, 10 — залізо; 5 — бронза і залізо; 11, 12, 13, 15 — бронза; 2, 7, 8, 9 — глина; 14 — кістка; 16, 17 — скло; 18 — сланець.

тьох речей, які не дійшли до нас. Всі вони важливі для вивчення господарства та ідеології місцевого населення лісостепової Скіфії.

Розвиток ремесел і торгівлі, виникнення великого святилища сприяли руйнуванню родоплемінної замкнутості, подолаттю вузькості натурального господарства, посиленню майнової і соціальної диференціації суспільства. Більське городище стає великим політичним, економічним

і релігійним центром, перетворюється на стародавнє місто¹¹. Конкретні особливості цього складного соціально-економічного процесу, що веде до утворення ранньокласового суспільства, зараз спеціально вивчаються. Це найбільше у Східній Європі поселення раннього залізного віку з розвинутим ремеслом і торгівлею виникло набагато раніше, ніж великі виробничі центри в степовій Скіфії. Навіть після появи останніх Більське городище зберегло важливе значення, оскільки рівень розвитку ремесел тут був вищим. Це городище, безперечно, мало великий культурно-економічний вплив на великі області лісостепової і степової Скіфії. Бідність писемних джерел, на жаль, поки що не дає можливості визначити, наскільки цей культурно-економічний вплив відповідав політичному. У всякому разі потужні дерев'яно-земляні укріплення є наочним свідченням могутності і незалежності міста.

Грецькі торгівці не лише знали цей центр, але й самі приїжджали сюди. Є всі підстави думати, що саме Більське городище було містом Гелона в країні будинів¹². Суперечки про можливість такого отождивлення становлять зараз інтерес переважно лише для історії вивчення питання¹³, оскільки всі заперечення виявилися недостатньо обґрунтованими і були відкинуті¹⁴. Сукупність археологічних матеріалів з Більського городища не суперечить повідомленню Геродота про місто Гелон. Навпаки, навіть дрібні деталі його оповіді знаходять підтвердження в археологічних джерелах.

Розповідь Геродота про місто Гелон (IV, 108—109) коротка, але виразна і насичена деталями, про які можна було дізнатися лише від очевидця. Поєднання цих деталей дає можливість відтворити обриси дуже своєрідного поселення. Навколо Більського городища розташовані великі масиви хвойних і листяних лісів, є заплавні озера й болота. Геродот відзначав, що гелони мають сади: на Більському городищі виявлено сліди садівництва¹⁵. Міські стіни дійсно були дерев'яними. Дерево широко використовувалося при будівництві жител і культових споруд. Досі тут трапляються бобри, куниці, водяться лосі. Кістки цих тварин наявні серед остеологічних матеріалів Більського городища¹⁶. Важливу роль у господарстві місцевих жителів відігравали землеробство і скотарство.

Важливим є повідомлення Геродота про довжину міської стіни Гелона, яка з одного боку дорівнювала 30 стадіям. Щоправда, ми не знаємо, яким уявляв Геродот план міста, а Більське городище не має правильної геометричної форми. Якщо допускати, за Геродотом, неправильний чотирикутник, а план Більського городища нагадує таку фігуру, то розміри збігаються¹⁷. У будь-якому випадку жодне поселення міського типу у Східній Європі не витримує порівняння з цією пам'яткою. Але існує можливість використати вказівки Геродота і без суперечливих ув'язок. Мабуть, Геродот не випадково повідомляє довжину міської стіни лише з одного боку, бо йому вдалося ознайомитися з найдоступнішою і чітко виявленою ділянкою стіни. Така ділянка простежується на північному боці Більського городища. Примітно, що починається вона поблизу того місця, де в давнину, вірогідно, існували сховища і пристань на березі Ворскли (поблизу нинішнього с. Куземин). Оборонна лінія стародавнього міста проходить тут по рівному плато і чітко обмежена двома різкими поворотами. Довжина цієї ділянки, уздовж якої міг без перешкод пройти купець, який приїжджав у місто, становить саме 30 стадій. Спроби його пересуватися в інших напрямках не увінчалися б успіхом оскільки місцевість перехрещували глибокі яри та балки.

Археологічні розкопки показали етнокультурну неоднорідність населення, яке проживало на Більському городищі і за його межами. Про це свідчить цілий ряд особливостей в будівельних прийомах, в побутових традиціях і матеріальній культурі Західного і Східного укріплення, а також відповідна неоднорідність поховань у могильниках, пов'язаних з городищем. Виявлена неоднорідність відповідає змальованій

Геродотом ситуації. Він відзначає переселення на землі будинів з півдня гелонів і з заходу неврів. Важко визначити, які риси матеріальної культури пов'язані з тією чи іншою конкретною етнічною групою. Немає певності і в тому, що в писемних джерелах зафіксовано етнічні спільності, які брали участь в переселеннях. І все ж західні, які відносяться переважно до лісостепового дніпровського Правобережжя, і південні, пов'язані з прикубансько-кавказьким регіоном, елементи простежуються на Більському городищі. Однак вони не відображають всіх різноманітних культурно-історичних зв'язків стародавнього міста. Точніша ув'язка археологічних матеріалів з визначеними етнічними спільностями — справа майбутнього.

В результаті розкопок одержано величезний та різноманітний матеріал, який характеризує господарство жителів Більського городища — Гелона. Ми зупинимося лише на деяких знахідках. Розкопки на Більському городищі і в його околицях дали багатий палеоботанічний матеріал, що складається з обуглених зерен, стеблин, колосків, відбитків зерен і рослин на кераміці і з культових моделей зерен («зерна щастя»). Вивчення його разом з З. В. Янушевич дозволило не лише установити культурні рослини Скіфії, але й пояснити одне не зовсім зрозуміле місце в «Історії» Геродота. Говорячи про скіфів-орачів, які жили в Лісостепу, Геродот відзначає, що вони «сіють хліб не для власного споживання, а для продажу» (IV, 17). Під словом «хліб» малося на увазі м'яка пшениця, яка була основною зерновою культурою, що експортувалася в Грецію. На основі цього тексту, звичайно, роблять висновки про товарне виробництво зерна. Але не менш цікавим є й інше. Чому Геродот підкреслює, що скіфи-орачі самі не їли цей хліб? Не можна ж думати, що, сіючи пшеницю, вони взагалі не вживали її. Вивчення кількісного складу залишків зернових показує, що основними культурами, які вирощувалися в Скіфії, були: північна пшениця (полба-двозернянка), плівчастий ячмінь і просо. Полба в знахідках становить до 53% матеріалу. Ця стародавня, невибаглива, стійка до хвороб і осипання поживна культурна рослина була в ранньому залізному віці дуже популярною в Скіфії. Полба — це круп'яна культура, з якої готували кашу. Саме така каша, очевидно, а не хлібні коржі, була основною їжею орачів-скіфів, і це знайшло відбиття в тексті Геродота.

Нещодавно І. Т. Кругликова висловила думку, що полба-двозернянка була занесена в Скіфію грецькими переселенцями із метрополії¹⁸. Але знахідки свідчать, що ця культура вирощувалася на півдні Східної Європи задовго до появи тут грецьких колоністів. С. І. Берестньов, Ю. В. Буйнов відзначали наявність цієї рослини в пам'ятках зрубної і бондарихінської культур¹⁹. Аналогічно вирішується і питання про культурне жито, яке зараз відоме на багатьох пам'ятках: Уч-Баші, Іване Пусте, Більському та Люботинському городищах, селищі Мала Рублівка та ін. Вони належать до періоду від бронзового до ранньоскіфського часу (X—V ст. до н. е.), в той час як найраніші знахідки на античних поселеннях відносяться до елліністичного періоду.

Культова скульптура Більського городища численна, різноманітна і надзвичайно інформативна. Але, мабуть, найважливішим є комплекс культових глиняних скульптур, знайдених в ямі № 157 в 1981 р. В цьому унікальному комплексі рубежу VI—V ст. до н. е. відтворена, очевидно, сцена, пов'язана з весняним землеробським святом. Серед скульптур виділяються антропоморфні та зооморфні (воли) статуетки, модель колісниці, дишло, ярмо, глиняна модель кривоградильного рала, культові хлібці, мініатюрний ківшик, моделі «зерен щастя», зображення сокири та ін. Деякі речі дуже нагадують своєрідну ілюстрацію до оповіді Геродота про священні предмети (рало, ярмо, сокира і посудина), які впали з неба при синах Таргітая (IV, 5). Комплекс цікавий не лише для вивчення міфології і релігійних вірувань племен Скіфії, але й розширює наші відомості про особливості матеріальної

культури місцевого населення. Так, досі не була відома форма ярма, яке існувало в Скіфії. Передбачалося, що дерев'яне ярмо, яке нагадує сучасне українське, знайдено в Мелітопольському скіфському кургані. Однак ретельне вивчення цих залишок показало, що це — уламки дерев'яного візка, а не ярма. Більська модель вперше дала можливість відтворити будову скіфського ярма і рала²⁰.

На городищі трапилися і залишки кам'янорізного виробництва. Асортимент виробів був різноманітний, але особлива увага приділялась виготовленню точильних брусків з отвором для підвішування, які, напевно, мали добрий збут. Процес цього виробництва за виявленими заготовками, напівфабрикатами, бракованими і готовими виробами можна простежити у всіх деталях. Цікаво, що, за висновками геологів, використовувалася не місцева, а привізена сировина. Це зайвий раз підтверджує, що торгові зв'язки і, зокрема, поставка сировини відігравали велику роль у житті мешканців Більського городища — Гелона.

Багатий остеологічний матеріал городища дав можливість В. І. Цалкіну охарактеризувати тваринництво і полювання місцевого населення скіфської епохи²¹. Кількісно, а значною мірою і якісно цей матеріал набагато перевищує знахідки на будь-якому з поселень. Деякі знахідки відтворюють досі невідому в Скіфії галузь скотарства. Ще в 1965 і 1978 рр. траплялися уламки своєрідних кістяних гребенів з округлими отворами і великими трикутними зубцями, але важко було визначити їх призначення. Спочатку гадали, що цими гребенями чесали льон. У 1983 р. знайдено цілий гребінь. Він дугоподібно вигнутий і має два округлих отвори, розміщених на кінцях. Дана знахідка гребеня відтворює кістяні деталі недоуздки оленя (рис. 1, 14). Таким чином, вияснилося, що населення лісостепової Скіфії приручало оленів. Поки що важко визначити, чи використовувалися вони як засіб пересування, чи лише для полювання на диких оленів з манщиком. В усякому разі оленярство існувало і упряж мала кістяні деталі, котрі нічим не різняться від тих, які і зараз використовують народи півночі.

Великий політичний, економічний і релігійний центр на березі Ворскли існував довго. Могутні дерев'яно-земляні укріплення давали населенню надійний захист. Хоча оборонні споруди раннього періоду мають сліди нападів, але ворогам ніколи не вдавалося взяти місто. Будь-яких слідів руйнувань в середині городища не виявлено. Киюте жителями і спалене персами дерев'яне укріплення, про яке згадує Геродот (IV, 123), не можна ототожнювати з Більським городищем — містом Гелоном²². Обидва ці поселення навіть Геродот називає по-різному (IV, 108; IV, 123). Скіфо-персидська війна не могла не позначитися на долі Більського городища та інших поселень лісостепової Скіфії. Перемога скіфів зробила вплив і на лісостепові племена. Сліди одного з таких нападів скіфів, а не персів, мабуть, і зберегли оборонні споруди Більського городища.

Існувало і розвивалося поселення до початку III ст. до н. е. Потім воно поступово перестає існувати, але навіть в найпізніших шарах немає слідів раптової загибелі міста. Воно припинило існування не в результаті воєнного розгрому, а з економічних причин. Сарматське вторгнення в Північне Причорномор'я обірвало життєво важливі для міста торгові зв'язки, позбавило його ремісників необхідної сировини. Місто поступово занепало, було покинуте і забуте. На окремих ділянках Більського городища виникали невеликі поселення і пізніше, але міського центру вже не існувало.

Розкопки на Більському городищі ще далекі від завершення і слід думати, що наступні дослідження відкривають ще багато цікавого.

Итоги исследований Бельского городища

Резюме

Бельское городище известно еще с XVII в., но долго не привлекало внимания исследователей. Первые раскопки здесь произвел В. А. Городков в 1906 г., а систематическое исследование городища началось с 1958 г. Раскопками обнаружена площадь городища около 31 тыс. м² и раскопан 31 курган. Найден богатый остеологический и палеоботанический материал. Установлено время существования городища — начало VII — начало III в. до н. э. Исследования определили этнокультурную неоднородность населения городища, его возникновение на основе существования союза двух племен.

Поселение, расположенное на перекрестке важных сухопутных и водных путей, превратилось в крупный политический, торговый, ремесленный и религиозный центр. Важное значение имело развитие торговых связей с различными античными центрами. Сосредоточение населения и оживленная торговля благоприятствовали развитию различных ремесел. На городище найдено много интересных комплексов. Среди них кузница и бронзолитейные мастерские, святилище, на котором найдено большое количество глиняных скульптур, имеющих важное значение для изучения идеологии племен лесостепной Скифии. Некоторые находки вообще являются уникальными. К ним относятся орудия производства, мерная линейка («скифский локоть»), костяные детали недоудзка оленя, свидетельствующая, что в лесостепной Скифии были домашние олени. Мощные укрепления Бельского городища являются наглядным свидетельством могущества и независимости города и связанных с ним территорий. Имеются все основания полагать, что Бельское городище было городом Гелоном в стране будинов. Рассказ Геродота о Гелоне подтверждают археологические источники. Этот городской центр возник намного раньше, чем крупные производственные центры степной Скифии.

¹ Молчановский Н. Левобережная Украина в XV—XVII ст. — Киев, старина, 1896, т. 53, с. 265.

² Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. М., 1857, отд. 3, с. 96; Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. — Киев, 1851, с. 643—656; Падалка Л. В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии. — Тр. Полтав. учен. арх. комис., 1905, вып. 1, с. 195; Ляскоронский В. Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы. — В кн.: Тр. XIII АС. М., 1907, т. 2, (с. 174—179).

³ Бобринский А. А. Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском уезде Полтавской губернии, в окрестностях села Глиница и на границе губерний Полтавской и Харьковской. — ОАК за 1895 г., Спб., 1897, с. 125—128.

⁴ Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. — В кн.: Тр. XIV АС. М., 1911, т. 3, с. 93—161.

⁵ Спицын А. А. Курганы скифов-пахарей. — ИАК, 1918, вып. 65, с. 124; Граков Б. Н. Литейное и кузнечное ремесло у скифов. — КСИИМК, 1948, вып. 22, с. 38—47; Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. — МИА, 1961, № 104, с. 49—50; Potarow A. Inkrustierte Keramik von Belsk. — In: Eurasia Septentrionalis Antiqua. Helsinki, 1929, Bd. 4, s. 162—168.

⁶ Ковпаненко Г. Т. Племена скифского часу на Ворскл. — К., 1967. — 188 с.

⁷ Ščerbakovskij V. La situation géographique de la ville de Gelone d'Hérodote. — In: Biblioteka prehistoryczna. Poznań 1930, t. 1, s. 265—286; Артамонов М. И. Этногеография Скифии. — Учен. зап. Ленингр. ун-та. Сер. ист. наук, 1949, № 85, вып. 13, с. 162.

⁸ Шрамко Б. А. Исследования лесостепной полосы УССР. — АО 1966 г. М., 1967, с. 199—200; Шрамко Б. А. Восточное укрепление Бельского городища. — В кн.: Скифские древности Киев, 1973, с. 82—112; Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи у с. Бельск — город Гелон. В кн.: Скифский мир. Киев, 1975, с. 94—132.

⁹ Шрамко Б. А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелонобудинская проблема. — СА, 1975, № 1, с. 65—85.

¹⁰ Шрамко Б. А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля. — В кн.: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1976, с. 194—209.

¹¹ Шрамко Б. А. Энгельс и проблема возникновения городов в Скифии. — В кн.: Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. Киев, 1984, с. 218—229.

¹² Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы. — Л., 1974, с. 96—97, 93; Граков Б. Н. Скифы. — М., 1971, с. 151—164; Рыбаков Б. А. Геродотова Скифия. — М., 1979, с. 153.

¹³ Либеров П. Д. Проблема будинов и гелонов в свете новых археологических данных. — МИА, 1969, № 151, с. 5—26; Ильинская В. А. Может ли Бельское городище быть городом Гелоном? — В кн.: Скифы и сарматы. Киев, 1977, с. 73—99.

¹⁴ Шрамко Б. А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения ее обитателей. — АСГЭ, 1983, № 23, с. 73—92;

Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи..., с. 34—132; Шрамко Б. А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелено-будинская проблема, с. 65—85.

¹⁵ Šramko B. A. Der Ackerbau bei den Stämmen Skytiens im 7—3. Jh. v. u. Z. — Slov. archeol. Bratislava, 1973, Bd 21, S. 147—166.

¹⁶ Цалкин В. И. Животноводство и охота племен восточно-европейской Лесостепи в раннем железном веке. — МИА, 1966, № 135, с. 3—107.

¹⁷ Шрамко Б. А. Крепость скифской эпохи..., с. 34—132.

¹⁸ Кругликова И. Т. Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975, с. 187.

¹⁹ Берестнев С. И. Работы Левобережной лесостепной экспедиции. — АО 1979. г. М., 1980, с. 251—252; Буйнов Ю. В. О хозяйстве племен бондарихинской культуры. — Вісн. ХДУ. Історія, 1980, № 201, вип. 12, с. 94.

²⁰ Шрамко Б. А. Модель бычьей упряжки скифского времени — В кн.: Древности Евразии в скифо-сарматское время. М., 1984, с. 251—255.

²¹ Цалкин В. И. Указ. соч., с. 3—107.

²² Черненко Е. В. Скифо-персидская война. — Киев, 1984, с. 94—95.

Н. Л. ГРАЧ

Нова пам'ятка елліністичного часу з Німфею

У 1982 р. при розкопках боспорського міста Німфея в шарі елліністичного часу трапився винятковий матеріал. Це поліхромна штукатурка, що відвалилася зі стіни приміщення, яке входило до архітектурного комплексу культового призначення. Площа оштукатуреної стіни становила близько 15 м², при цьому значна частина її поверхні була вкрита різними графічними рисунками, знаками і написами¹.

Архітектурний комплекс, де виявлено цю знахідку, не досліджений остаточно. Про відношення його до культової сфери життя міста свідчать виявлені кам'яні вівтарні споруди та велика кількість вотивного матеріалу. Святинище за розміщенням на плато та композицією, за плануванням та конструкцією не має аналогій.

Це була чимала будівля, споруджена на трьох терасах крутого схилу, повернутого до моря, точніше, до гавані (рис. 1). Час існування її — перша половина III ст. до н. е. Згодом з невідомих причин будівля була зруйнована, капітально перебудована (неодноразово) і, очевидно, втратила свої первісні функції. В пізньоелліністичний час схил використовувався для смітника, в результаті чого на руїнах будівлі з'явився товстий шар ґрунту, який досягав разом з делювіальними нагромадженнями (схил більше ніколи не забудовувався) 8—10 м.

Незважаючи на добру збереженість будівельних залишків, чому сприяло розміщення святилища на терасах, первісний його вигляд важко відновити. Разом з тим деталі ранньої архітектури, виявлені *in situ* чи у повторному використанні, багато про що говорять. Основою будинку служив високий цокіль з рустованою кладкою; у стінах широко використовувався штучний камінь трьох параметрів; яруси поєднані багатоступінчастими сходами з широкими маршами, складені з тих же блоків, іноді рустованих; на нижньому ярусі зафіксовано кам'яні вівтарі різних конструкцій; на верхній терасі відкрито викладений прямокутними рівними плитами двір з галереєю та величезними цистернами для запасів води. Крім того, трапилися такі елементи парадної архітектури, як канельовані барабани колон, бази під них, профільовані карнизи, рустовані плити, декоративні антефікси і т. д. Сирцева оштукатурена стіна належала одному з приміщень, які оточували викладений плитами двір, звідки вона компактно впала на нижній ярус.

З реставрацією штукатурки відновилося своєрідне барвисте панно, виконане в техніці енкаустики, верх та низ якого у білому кольорі ґрунтовки, хоча місцями простежується майже втрачене зараз рожевувате покриття. Середня частина фрески складалася з п'яти горизонтальних смуг різної висоти. Верхній фриз (висота 30 см), поділений на русти глибокими пурпурними борізтками, і являє собою імітацію під плити з кольорового мармуру на сірому фоні, навскіс поставлені ряби,